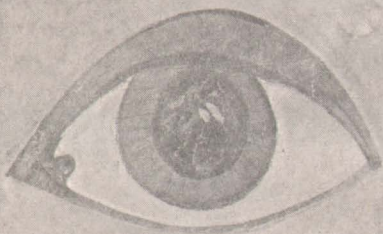

ЖИТТЯ

**В МОРДОВСЬКИХ
КОНЦТАБОРАХ
ЗБЛИЗЬКА**

А. ГАДИГІН

Анатоль Радигін

**ЖИТТЯ
В МОРДОВСЬКИХ КОНЦТАБОРАХ
ЗБЛИЗЬКА**

diasporiana.org.ua

1974

Ukrainisches Institut für Bildungspolitik
e. V. München

Druckgenossenschaft „CICERO“,
8 München 80, Zeppelinstr. 67, Tel. 449283

Анато́ль Ради́гин

Про автора

Анатоль Володимирович Радигін народився 1934 р. в жидівській родині в Ленінграді. Вже змалку був змушений працювати у вугільній шахті в Естонії, навчаючись одночасно у вечірній ремісничій школі та кінчаючи 10-тирічку. Після того був кадетом Вищої Военно-Морської Школи в Ленінграді. Через свою неблагонадійність у влади був перенесений до штрафної служби у Північній флоті. Закінчив Морську академію в Севастополі 1956 р. в ранзі лейтенанта і був переведений до запасу. Тоді став працювати на промисловому рибальському кораблі, авансуючи до ранги капітана.

А. В. Радигін також поет. Почав писати й друкувати свої вірші ще в юних роках та пізніше під час свого ув'язнення і заслання. Його поезії були друковані за кордоном (Париж).

У 1962 році був арештований за спробу втечі за кордон. Пробув 8 років у в'язниці. З того 6 років у гореславній Владимирській тюрмі біля Москви. Два роки був у Мордовських концтаборах. У 1972 р., відбувши повністю 10-тирічний вирок, був на засланні під поліційним наглядом. У 1973 р. одержав можливість виїхати з дружиною і її матір'ю до Ізраїлю.

★

Радигін почав писати свою талановиту книгу про свої тюремні глибинні пережиття і спостереження, «у яку — як пише — розділ про українців увійде як обов'язкова частина. Будуть там і матеріяли з цього нарису».

Ми отримали його спогади поштною під час ізраїльсько-арабської війни.

Такі описи тюремного життя є вийняткові. Це не є просто мемуаристика з епічними описами зовнішньої дійсності, з хронологічно укладеним реєстром тюремних подій, каторжних праць робочих

бригад, жорстокостей і мук, чи бунтів або повстань. Навіть про перепетії особистої долі самого ув'язненого Автора не написано ніякого спогаду. Не про описи фактів йому йдеться, не про фабулу тюремної хроніки, а про глибинне значення фактів, які характеризують якість і тип окремих людей та груп, про добір таких навіть і малозамітних висловлень, поведінки і фактів, які рельєфно зображують не як люди живуть, але чим люди живуть, яким саме духовим змістом, ідеями, зацікавленнями і ким вони себе виявляють, опинившись на дні пекла. Він відтворює той духовий світ ідей, яким в'язні живуть, щоб у найтяжчих умовах залишитися собою і не злетіти до рівня придувлених півлюдей.

Ці спогади дають таке близьке відчуття духового клімату тюремної дійсності, таку інтимність близькості і знайомства з особами значими нам з прізвищ, чинів і писань і незраними, любими, прикрими або ворожими, що читачеві здається, ніби він сам недавно був в'язнем концтаборів, і все для нього

стає зрозумілим, знайомим і немично загрозованим.

Ці вдумливі і надхненні глибокою щирістю спогади друкуємо без змін, додаючи від себе тільки заголовки окремих частин і приміток про особи, згадані в спогадах.

Інтродукція

Коли з металічним гуркотом за-тріснулися за моєю спиною авто-матичні двері Владимірської тюр-ми, здавалося, що разом із тюрем-ним одягом і карцерним брудом, залишилося там поза мною все те, що окружало мене довгих 10 років. Але незабаром я переконався, що ще довго тюремні при звичаєння, чужі долі, падіння і підйоми, во-рогування і дружба будуть супро-воджати мене невідступно. Так во-як-фронтовик бачить життя через проріз прицілу чи сітку артилерій-ської панорами і розділяє людей за жорстокими законами окопного братства.

Таким привичним наслідством отих 10 років стала для мене укра-їнська справа. Мої єврейські й ук-раїнські друзі часто посміхаються, помітивши, скільки моя мова наси-чена українізмами. Я навіть нава-жуюся співати українські пісні.

І не хитра це штука. З перших кроків за колючі дроти мордовських таборів аж до виходу на волю через обковані залізом важкі двері Владимирської централі українська справа супроводжала мене завжди і всюди. Я не притакую ні одної камери у Владимирі, де не було б хоч одного «сусіда» з Полтави чи Вінниці, з Гуцульщини чи Львівщини... Широкими граблями промела російсько-чекістська імперія Україну і збрала на мордовських болотах усіх сміливих і зухвалих, всіх інтелігентних і вільнодумних, хто підніс голос чи руку на тричі проклятого «старшого брата»...

Я не можу скласти хоч будь-яку подобу великої і кривавої історії українців у мордовських таборах. Мені не вдасться створити найпростішої статистичної чи соціологічної таблиці, я не зможу вловити ніякого співвідношення між людьми і подіями, мужністю і зрадництвом, мудрістю і мороком, тому що життя кожної людини взагалі і життя кожного українця за тією

лінією відчуження — це майже завжди одиссея, повна мук і надій, і майже кожна гідна роману, поеми чи прокляття. Я ні на хвилину не забуваю, що історія мого народу й історія українського народу, коли їм доводилося перетинатися, залишали чимало темних плям у долях обох народів... Я не можу не пам'ятати, що більшість українців, у тому і найблагородніших, за своєю вірою, традиціями, чи внаслідок особистої трагедії, уважають мій народ чужим, навіть ворожим. У моєму народі таке почуття досить широко знаходить взаємність... Я не філософ і не дипломат. Ми отримуємо історію з рук батьків, і навіть перетворюючи її, розуміємо, що нові закони не мають зворотної сили. У нас подібні цілі — прагнення знайти батьківщину. У нас спільний ворог.

Просто неможливо жити в Мордовії і бути далеким від України.

Нема політичних таборів без українців. Нема боротьби за російську імперію чи проти неї без українських героїв, мучеників, без українських зрадників. І коли з су-

сідньої камери задиханий, хриплий голос кричить:

— «Хлопці, передайте на волю, що я помер за вільну Україну!», і коли у вкрадливо-езуїтському монолозі чекіста з голубими петлицями зненацька проскочить знайоме українське «ль», нараз почуваш дихання тисячолітньої нації, яка любить і ненавидить, бунтується і сподівається, зраджує і карає, нічого не забуває і творить прекрасні пісні.

Я лише недавно знайшов Батьківщину. Я довго жив з українцями бік при боці, ділив з ними карцерну пайку і останню щипку махорки. Я зрозумів їх незнищенне прагнення Батьківщини, їх право на Батьківщину. Я зрозумів їх справедливість, і прощаю їм ті нотки і мотиви несправедливості, які звучали іноді в їх словах і ділах.

Українська пісня за дротами

Зона, величезний загін для людей, кипіла. Хтось то поспішав кудись то, хтось там сидів, обклавшись грубими науковими книжками, хтось ганяв у кочегарку з про-

копченим «чефір-баком» на довгій дротяній ручці, хтось там писав чи перечитував у сотий раз листа, а з найдальшого пустинного вугла зони, де скупчилося 70-80 людей найрізномірнішого віку, найбільш неподібного минулого (і, напевно, найбільш неподібної майбутності) розносилися, підлітаючи і завмираючи, голоси хору. Прекрасна пісня. Українська пісня.

Обличчя людей незвичайні. Це не професійна капеля однаково безпристрасних зафрахчених співаків; цей спів не був подібний на односпайний крик підпивої компанії, ні на втомлено-вивчене співання муштрованих солдатів. Схвилювання, обличчя влилися в пісню, очі поза світами — це не був спів, це була якась наче молитва, зворушливе причастя з чимось незрівняно вищим, ніж просто спів. Котрийсь із моїх знайомих, росіянин, акордеоніст, хотів прилучитися до тієї потрясаючої музики. Перебираючи клявіші, підхоплюючи мелодію, він почав наближатися до тієї капелі. Його ніхто не прогнав. Але зустріли поглядами

недорозуміння і досади. В інший час того хлопця приймали і вітали ті ж самі українці. Зараз він був чужим.

Шевченко між в'язнями

Не мені судити про стилістичні висоти Шевченка, Франка чи Лесі. Треба жити і дихати українською справою, українською поезією, українською радістю і болем, щоб насмілитися говорити про те. Мені ясно тільки одне — не було в ті часи в усій імперії більшого громадянина, більшого борця і більшого мученика від Шевченка. І, може бути, Міцкевіча.

У тісній, смердючій камері потьминської пересилки ходив по причах з кута в кут невеликого росту кремезняк Славко Лесів¹) і цілісеньку ніч читав Шевченка **напам'ять**, удуховлено, побожно... «Катерина» і «Тризна», псалми і поеми, гнівні і ніжні. Небагато з російських людей так знають і так люблять Пушкіна.

Роман Семенюк обурювався, як же погодилися американські укра-

їнци здвигнути пам'ятник Кобзареві поряд з пам'ятником Пушкіна²).

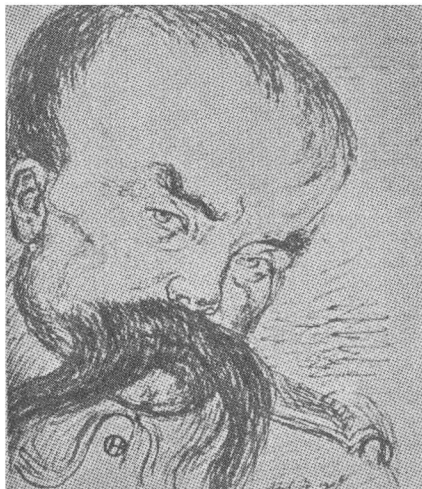
— «Як це можливо?! — бурхливо лютував він — кріпак, страдник і мученик — поряд із царським дворянином і шовіністом»?!

Я не погодився з Романом, але хто його знає, може бути він і правий, може бути, що російському і українському геніям краще стояти в різних місцях?..

За таборовими колючими дротами — закони голодової дресури. Будь-який паросток, будь-яке сцвіття буряка, картоплі чи кропу цербери виривають швидко і невмолимо. Лише їм дозволено рішати, ситим чи голодним ляже в'язень у свою койку...

«Квіти? — просимо дуже!» Це навіть корисно, це творить святкове, чепурне, пристойне покривало для проклятої землі, яка від краю до краю — одна суцільна могила.

Можна — значить, можна. Ріється в цій землі старий, сивовусий стрілець, настільки битий і стріляний, що навіть у большевиків не стало злоби післати його на каторжну працю. Поріється. Посто-

Олекса Новаківський: Т. Г. Шевченко (нарис пером)

їть. Прищуриться, знову склониться.

І приходять травень і на клямбі його з багатобарвних квітів нараз розквітає портрет Кобзаря. І спостерігаєш, що морщини його і вуса,

і вся похила постать чимось-то подібні до цього замученого садівника.

Довго нараджуються чекісти, витоптати чи ні, скосити, чи залишити? Не рішилися. І цвів перед баракком Тарас Григорович, доки не розвезли його внуків і правнуків по інших бараках і по інших могилах.

Можна і не знати української мови...

Газета квістлінгів на тюремному столі

В таборовій бібліотеці серед підшивок «Правди», «Известий», оперетково-чепурної «України», серед іншої привичної кривди нараз кидається в очі світла смуга: «Вісті з України». Здорові ж будьте! спершу думается:

— «Канада? Ой, так хлопці, як же зухвало! Не лише дістати і перенести, та ще й покласти на спільний стіл закордонну газету!»

Але перший погляд на заголовки — і все стає ясно. Навіть київські і львівські квістлінги не рішаються на таку відкриту брехню, на

таке солодкувате славословлення, на таке безсоромне підлабузництво. Їм не зрозуміти, що якщо і є в сьогоднішній Україні щонебудь світле і радісне, щось горде і чесне, то це не завдяки, але всупереч заборонам і чуйності «старшого брата». І ніколи не буде прощене і обов'язково буде покаране. Рано чи пізно.

Кожна поетична строфа, кожний одуховлений мазок пензля, кожне сміливе слово чи благородне діло сказане і зроблене тільки через недогляд чуйної сторожі. Особливо обидливо, якщо ця сторожа говорить мовою батьків і вечорами вдягає вишивану сорочку...

Країна прихованого болю і давно виплаканих сліз не простить вам, зрадники «Вістей з України», газети, яку вороги української свободи кладуть на тюремний стіл.

Постать М. Сороки — відповідь скептикам

Серед моїх знайомих знаходяться люди вповні достойні, висококультурні, достатньо історично гра-

мотні, які все таки відмовляють українському народові його природного права на свободу, права довершувати власні подвиги і власні помилки. Вони вважають, що тристалітнє поневолення виробило в українців, навіть у найбільш талановитих і учених, тільки два скрайні комплекси: люту, сліпу й безпощадну ненависть або ж постійні рабські озирання на московського чиновника або командира, та що оба ці комплекси раз і назавжди виключають розумне і тверезе державництво.

Я ніколи не сидів з покійним М. М. Сорокою. Я лише чув про нього і про його життя від сусідів по камерах, яким припала нагода перебувати з ним. Між ними були різні люди: такі, що любили Україну, були рівнодушні до неї, ненавиділи її, але я не пригадую нікого, хто посмів би погано обізватися про Михайла Сороку. Говорили про нього тільки шанобливо, побожно. У його приявності неможливо було придумати підлість, висловити гидоту, проявити слабкість. Ця людина жила й відійшла з

Михайло Сорока

життя мужньо як лицар, спокійно, як учений, світло, як святий, достойно, як державний діяч.

Своїм життям і своєю смертю він раз і назавжди дав відповідь моїм опонентам і скептикам.

Він міг би прикрасити будь-яку державу і заснувати будь-яку державність. Я вірю, що настануть часи, коли при його імені будуть вставати з місць і стояти мовчки й урочисто, як встають американці при імені Вашингтона, мадяри при імені Кошута, євреї при імені Герцля.

Мир його праху!

Карні злочинці і люди в твердій формі

Серед сірої таборової юрби виділялися дві категорії, помітно інакші від безбарвних облич, безбарвних рухів, сірих бушлатів.

Одні — це карні злочинці, що правдами і неправдами попались у «наші» концтабори. Згорблені в усяку погоду, руки — в рукавах бушлатів, погляд з-під лоба. Хижими, навальними, нечутними ті-

нями вони метушилися в таборових сумерках, як лилики, зловісні, загрозливі, невловимі. Від них трудно було очікувати будь-чого природного — чи то вибух безпричинової лютости, що доходила до різанини, чи то раптовий приступ такого ж гістеричного і суетливого дружньолюбства.

Другі — колишні вояки й старшини УПА, ОУНівці і безпартійні українські патріоти. Вони також відрізнялися від усіх. Коли нараз у масі, що копирсалася, переходив чоловік підтягнутий і чепурний, спокійний і маломовний, вибритий, в чистій сорочці і вчищеному взутті, у дбайливо пригладженій арештантській одежі, можна було майже без помилки вгадати його національність, партійність і знамено, під яким він воював.

Серед українських поліцаїв і дрібних донощиків таких людей майже не було.

Це були люди, вірні світлій ідеї і раз даній присязі, багатьох із них не менше, а часто більше від інших мучили голодом і холодом, і

стільки товаришів потратили вони на тяжких, кривавих шляхах від Карпат і Ковеля до Караганди і Мордовії. Їхній фанатизм доходив до монашого самовідречення. Більшість з них не курила, не доторкалася спиртних напитків, якщо їх вдавалося якнебудь дістати.

Можна схвалювати або засуджувати діла і долю «Галичини» і «Нахтігаль»³⁾, але їх останні живі вояки були гідні наслідування в витримці, в умінні витримувати страждання, умінні не спуститися до рівня смердючого обірванця. І я наслідував їх, чим міг. Хоча б зовнішньо.

Інтелігентні сноби, які за спорами про Канта і Фіхте забували відвідати лазничку, сміялися над моїми вичищеними чоботями, називаючи це «хохлатською фельдфеблівщиною». Але я вважаю, що це не остання ознака внутрішньої сили і самоповаги.

І хай живе ота фельдфеблівщина розбитої, але непереможної армії!

Наставники над в'язнями російськими, єврейськими та українськими

Українці в таборі були всюди. Цікаво спостерігати, що прізвища людей, що розпоряджалися нашими долями, нашим життям, нашими побаченнями з родинами, листуванням і посилками, національно відповідали їхнім завданням.

Прізвище й істота людини, що займалася звичайним, чисто таборовим, режимно-робочим кліматом цього моторошного заповідника, були російські. Майор Агеев спритяр і лайливець, що не визнавав чемности навіть на свою адресу; по-російськи лукавий, він головним чином, зустрічався з кримінальними злочинцями і півкримінальними. І склад інформаторів і характер доносів, яких він домагався, торкалися, в основному, пиятики і бійки, наркотиків і педерастії. Треба признати, що до появи перших ВСХСОН-ців⁴) і після відходу останніх власовців у нашому таборі майже не було російського в'язня, який прийшов би до нас не з таборів для кримінальних

злочинців. Я не кажу, що всі вони були негідними чи непорядними людьми. Багато з них заслуговує на найвищу похвалу і найсвітлішу пам'ять... Одначе, в таборах кримінальників кількість російських людей набагато перевищує їх нормальну відсоткову частку населення в ССРСР. В політичних таборах навпаки. Це говорить не про свідому непорядність усякої російської людини, а про її внутрішню готовість прийняти імперську сутність держави, в якій вона сама пригнічена, і не менше інших, але номінально й офіційно рахується «старшим братом» і «русским солдатом», і тисячократно оплаканим «русским мужиком». Його тішить навіть і те, що папентований злочинець не забуває піднести за нього чарку «у першу чергу». Кримінальники воювали з Агеевим і... любили Агеева.

З тоншим, але ламкішим і менш організованим прошарком вів боротьбу Йоффе, єврей (його невдалий помічник лейтенант Корнель також був євреєм). Йоффе опинився в становищі цілком незвичному.

Це становище доводило його мало-що чи не до гістерії. Він ловив за гудзик кожного таборового єврея, в тому й мене, і вдсяте заявляв, що він єврей, що він утратив родину в другій світовій війні, що він уважає не лише громадським, але й особистим обов'язком карати людей, що знаходилися в часі війни потойбіч нічєї землі... Але він наткнувся на зовсім відкриту ненависть з боку євреїв, «відсоток» яких у політичних таборах виявився нечувано високим. Його «поштовхували» зверху і знизу. На моїх очах Агеєв дозволяв собі на антисемітські вибрики на адресу Йоффе, його ображали кримінальники і погорджували ним євреї. І євреї казали йому, що він зрадник єврейського народу і його запопадливість не лише подібна, але є прямим продовженням гестапівських акцій. Йоффе метушився, сох на очах, поки цього «месника» не перевели, нарешті, командувати табором кримінальників. Там, з'явившись перед грабіжниками, він, можливо, перестав зазнавати мук роздвоєння особовости.

Зате долею людей, про яких я тепер говорю, людей, яких трудно було застрашити, а ще трудніше навести, займалися «спеціалісти», які говорили по-українськи без акценту. Капітан Круть, капітан Гаращенко, капітан Русин. Я пригадую, як Гаращенко сидів у колі колишніх українських партизан і зовнішньо складався ідилічний образ:

— спартанці і атенці, закінчивши війну, згадують про взаємні хоробрі героїства і взаємні помилки...

Миготів оспіплюючий набір великих і малих боїв, дрібних і великих сутичок, утеч і погоней, і лише досвідчене око могло спостерегти що це не дружня бесіда, а багаторічний жорстокий двобій, який зачався давно і не скінчився по цей день: випадково оборонювана дрібничка, невчас згадане прізвище — і знову пестряться газети звідомленнями «З судової залі», і знову люди, що давно вже забули про своє воєнне минуле, щезають з родин, знову з концтаборів забирають на етап: в'язнів, що відбули 15,

17, 20 років у неволі — на суд. І «заяля зустрічає оплесками» присуди смерти.

Невідомо, на яку вудочку може «кльонути» закомплексований інтелігент, невідомо, куди піде юнак-марксист, мріючи відмити від крові марксистське знамено, але люди, в яких уже була в руках анти-советська зброя, завжди були і будуть найнебезпечнішими.

Салют політичних в'язнів незламній українці

Я не скоро прощу це своєму другові. Це був його промах, не знаю, чим подиктований. Може бути бажанням самому лише бути причасним до цікавих зустрічей і благородних вчинків, може бути легкодушністю. Чи не все одно...

Декілька днів після мого звільнення ми разом сиділи у великій дружній компанії за столом, повним достатків, від яких я давно відвик, серед тепла, привітності, квітів і жіночих усмішок. І нараз телефонічний дзвінок. Короткий діалог, декілька малозрозумілих

Катерина Зарицька

фраз, до яких у хаті привикли, і про значення яких допитуватися не годиться... Друг заметушився по кімнаті, вириваючи з ваз квіти, складаючи букет. Я запитливо підніс брови.

— «Ну, так. Треба зустріти і провести одну даму» — відповів він майже недбало.

Він зустрів і провів. Я не знав про це. Він зустрів на одному московському дворці і провів на другий дворець пані Зарицьку — Катерину Зарицьку, жінку-легенду, багаторічного в'язня Владимірської в'язниці.

В тюрмі її заставляли працювати в пральні й виводили на роботу трохи раніше від нашої бригади столярів. І от, коли підгонювані вартовими, ми висипалися на асфальтовий двір, перед третім корпусом усі як на команду підносили очі. На вікно пральні. Там уже стояла вона — півсива висока жінка, стояла, не усміхаючись і здоровила нас. І всі, українці і литовці, євреї і росіяни, молдавани і вірмени віддавали їй честь. Одні здіймали кашкета, інші салютували до

дашка... І всі мовчки. Конвоїри за кожним разом бачили цей мовчазний ритуал, але відмовчувалися. Адже тишини не порушено.

Я був у Владисирі 6 роки із 10-ти. Три роки я виходив на роботу з тих дверей, і три роки, кожного ранку, в весняному сяйві і в похмурих зимних сумерках у вузькому вікні, як образ Незламної, стояла жінка, зустрічаючи і проводжаючи нас.

А я не зустрів і не проводжав... Я не скоро прощу це своєму другу.

Суперечки між в'язнями за українські справи

І безнастанно суперечки. Солідні і поверхові, наукові і туманні, нашіштливі і слізні.

Хтось оголошує, що не було більшої помилки, як ворогування мельниківців і бандерівців, що погубило стільки прекрасних хлопців, яких потому так не доставало до оборони від справжнього ворога. А інші йому відповідають, що мель-

никівці самі винні, а треті — що бандерівці перші почали.

Дехто заявляє, що поляки ще відповідають за холмсько-перемішлянські поражунки, а йому відповідають, що це така ж московська кістка (незгоди), щоб ніколи не примирилися дурні українці з тупими поляками і пригадують про Трансільванію, Гітлера і румунів з мадярами...

Хтось там зідхає, що в Україні вибито і знищено все національне, що спалені архіви і знищені рукописи; що за кордоном завжди шанували і донині більше шанують корифеїв і вихідців з України, а в Києві і Львові держава постійно підтримує бездарних віршоробів і бездушних малярів; що з упертістю, гідною ліпшого примінення, утримують кіноматографію України на пишному, і багатому, але глупому і псевдонародньому рівні. А на нього відгризаються, що і в такому скаліченому виді українське мистецтво було, е і буде вище від московського, у якого навіть і кращі автори е вихованцями і годованцями інших народів. А в Україні

тільки свої, і — як недавно було доказано богословами і лінгвістами — Адам і Єва говорили українською мовою... І це не жартома!

Хтось-то спорить, доказуючи, що Коліївщина належить не до баталістичної, але розбійницької історії українського народу, і що вона не найсвітліша у ній пляма. А йому відповідають, що в історії України не було темних місць, і не діляться ні селянська, ні козацька героїка на баталістичну і розбійницьку, а що стосується жидів — то так їм і треба...

Хтось там обороняє благословення Шептицького хлопцям, що втекли під німецькі прапори, обороняє вміло, доказує з цифрами в руках, що в віці авіації і танкових армاد розторопити владу московської імперії одною хоробрістю неможливо, що Гітлери прийдуть і підуть, а Україна залишиться. Йому відповідають так же подрібно і так же пристрасно, що треба було раніше думати і не годувати російську армію сержантами і маршалами, бо невідомо хто більше приніс сліз — українці у Гітлера за три

роки, чи українці в російському війську за триста з додатком років...

Суперечки, суперечки... Про минуле і майбутнє. Про помилки і зради. Про подвиги оспівані і подвиги забуті. І завжди про те саме, про те саме. Про Україну...

Людина духового гарту

Людина працює. Після 8-ох годин гримання молотків і вищання пил в тюремній столярні, в гамірливій камері на 16 люда, під стукіт доміно, під зойки радіо, в махорковому димі, під меркльою лямпочкою, скорчився на верхніх нарах, чоловік працює.

Я не розбираюся в тонкощах структурної лінгвістики, в потребі і своєчасності тієї чи іншої мовозначної праці, але не можна не бути не враженим і не просякнути себе повагою до роботи цієї людини, побачивши, хоча б здалека його записки. Систематика, зміна шрифтів, таблиці і графи, списки і словники. Коли береш у руки ці зошити, поневолі не можеш надид-

уватися вражаючій працелюбності. Навіть у діловому затишку наукового кабінету не всякому вдасться перетворити все те в зошити. А йому приходилося нести свій зошит за пазухою, при обшуках ховати в немислимо тісні тайники. І виглядає цей зошит як чистесенький варіант дисертації, і її можна відразу ж видавати в цьому рукописному виді. Людина відривається деколи від роботи, вдивляється очима в даль, простягає листа.

Ще в одному повезло цій людині, хоч ніби і безтактовно уважати щасливим в'язня, що відсиджує другий вирок за рахунок нікому невідомого присуду. Повезло йому і в тому, що всі ці роки чекає на нього жінка, яка вміє писати — ой, і які ж — листи... Мужність і вірність, підтримка і розуміння — цього за гроші не купиш і на акафісті не випросиш. Це — справжнє. Листи Ніни Строкатої⁷⁾ Святославо⁸⁾ Караванському.

Тоді вона була ще не в тюрмі.

Іноді серед робочого дня Караванський розстеляє на долівці майстерні пласт фанера, лягає на

Святослав Караванський

нього і мовчки думає, дивлячися в стелю. На кожного іншого негайно накинулись би наглядачі — від Караванського відчепилися вже багато років назад. Вони знають: закришиш — не злякається, погрозишиш — посміхнеться. Але він не підніметься і цим тільки дасть «поганій» приклад іншим.

Про що він думає? Хто ж його знає. Про це дізнаються, ще й надрукують у закордонних українських виданнях. Це будуть вірші. Може бути, публіцистика.

Але одного дня не вдалося. Коли я другий раз приїхав до Владимира, Святослав сидів уже під слідством у камері навпроти. І коли оба віконця для подавання їжі наших камер одночасно відкривалися — суворо заборонено, та все таки трапляється — я бачив, як він проходжувався по камері, обнажений по пояс у ті холодні дні, коли ми не скидали з плечей бушлатів. Його фізичний гарт був не менший, ніж його духовна стійкість. Пізніше нас розвели по різних корпусах, а згодом усі камери обійшли начальники і, не скриваючи злорадісного

торжествування, сповістили всіх про новий вирок Караванському.

Тепер, одягнений у смугасту каторжну одягу, він не міг, навіть випадково, зустрітися з нами. Його вкинули в камеру, де переважають випадкові люди, у своїй більшості — кримінальники. Це гірше, ніж можна було придумати для літератора і наукового робітника. Можна витримати і залишити за спиною і голод і судилище, можна працювати в гаморі і махорковому смороді. Багатократно тяжче вдень і вночі бути оточеним озлобленими й озвірілими від голоду півлюдьми, напасливою й агресивною ненавистю, воюючим неучтвом людей, що заздалегідь записали в реєстр ворогів усякого, хто причетний до культури і науки, і при усій їхній тваринній сутності добре засвоїли пропагандивні нісенітниці — про шкідливих українців-зрадників і простодушних, у своїй «безпомічності», зневажених у своїй «довірливості» російських селян. Нічого жорстокішого і більш кривдячого не змогли знайти для цієї людини.

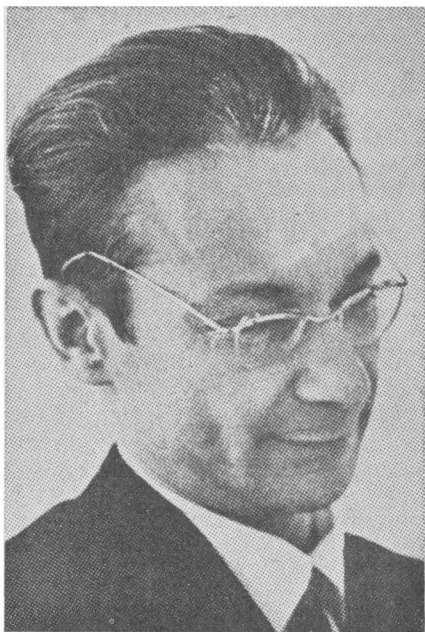
«Є ще лицарі»...

Обмірковується все. І перший з'їзд слов'янофілів, і мадярський націоналізм, що не допустив українців на барикади 1848 року, і польські «пихи», що стільки разів перешкодили і українцям, і їм самим страсти чуже ярмо, й ідеологію Винниченка, і помилки Петлюри, і загибель генерала Шухевича...

Мені не довелося сидіти з Юрієм Шухевичом, але якщо М. М. Сорока був учителем і патріархом, то Ю. Шухевич був товаришем і супутником — щедрим і невтомним. Так гочорили всі, кому довелося ділити з ним камеру і барак. Поки є такі люди серед нас — чекістам ніколи не вдається добитися ні повної покори, ні повного обезглуздження серед своїх в'язнів.

Ми знали, що син генерала Шухевича, молодий інтелігент і вояк, гідний своєї родини, не буде забутий Москвою...

І хоч ми знали, що це прийде, всі були знову і знову потрясені новим вироком. Ми знали, що чекає його знову: сморід камер і мізерний харч, нерозуміння і нена-

Юрій Шухевич

висть до себе обабіч тюремних дверей, безвихідне горе їхніх родин.

Але хочеться повторити старе:
«Є ще лицарі на Україні!»

Листа вже більше не буде...

Ах, як багато значить, як дорого коштує лист, отриманий за цими стінами. Вечором, після голодної вечері, чим би не займалися в'язні, про що не спорили б, в що би не грали — всі чуйно прислухаються до брязкоту ключів за дверима. Грюкіт — відкрилося вічко у дверях. Усі завмерли. Пошта!

Невідомо, хто отримає сьогодні, а кому ще місяцями прийдеться очікувати вістей з дому. Тільки один зовсім молодий чоловічина іде до дверей спокійно, впевнено. Очевидно: «Дяк»¹⁰⁾, «іще б не Дяк», «Дяк же!» — по сім, десять, дванадцять конвертів нараз, майже щоденно. Батьки, одинадцять братів і сестер та майже стільки ж свояків обіцяли писати і обіцянки свої виконують. Уже так прийнято в цій родині. Садовиться Михайло, роз-

кладає конверти строго за числами, акуратно, і заглиблюється в читання. Спершу від батьків...

Зате один мужчина ходить по камері з гарно захованою, але все таки помітною для арештантського ока тугою в очах. І в нього є від кого отримувати листи. Всі знають з фотографій і його красуню-жінку, і двох синів, напрочуд гарних і чудових хлопчиків, настільки «українських», що жартома, не рахуючися з іменами, ми поназивали їх «Остап і Андрій». А листи завжди рідше. І ходить по камері цей втомлений і змучений, але ніколи не жалкуючий мужчина, творить по ночах гіркі і гнівні вірші. Гнівні — про ворогів і зрадників своєї батьківщини, гіркі — про свої особисті втрати.

Загибаючий поет

Я всього два дні прожив з Зіновієм Красівським¹¹. Його висока культура, його стриманий гумор, його широке знання і вражаючий такт у складних закрутах «внутрішньокамерної дипломатії» підко-

рять, зворушать будь-кого. Я зустрів людей, для яких п'ятдесятграмова межа є вирішна. Втрата всього лиш однієї вісімки фунта хліба перетворює вчора ще розумних й інтелігентних людей в озлоблених і винахідливих хижаків. А ця людина голодує. Голодує і залишається такою, як учора, як рік тому, як п'ять років тому. Він смертельно хворий і навіть такі «лакiмства» в роді макаранової баланди, видача якої уважається празником для зголоднілих людей, його не стосується. Його вічно кровоточивий шлунок, його втрачені на каторзі зуби закривають перед ним і цей середник виживати.

І от поряд з ним, біля нього швидко групуються дві категорії душ, проявляють себе два типи людських істот. Одні по-шакальськи хитрі, рвуться до нього, добиваються права сидіти з ним в одній камері й паразитувати на його муках і слабості: з'їдати замість його те, чого він сам не в силах з'їсти. І — другі, які часто далеко від нього, кочуючи по інших камерах та інших корпусах, роками не бачачи Зенка навіть із-

далеку, ні на хвилину не забувають про нього, вишуковують безліч способів, безліч найхитріших шляхів, щоб бодай якимсь чином передати для нього зібрану зі своїх злидених пайок жменю цукру і білий сухарик. Іноді, через десятки рук довгими шляхами мандрує цей братній дар — мішечок пожовклого цукрового піску, поки добереться (а часами і не добереться) до адресата...

**Голос поета, переданий до вас,
вільні українці!**

А в 1972 р., влітку, по камерах, де сиділи українці чи співчуваючі з ними неукраїнці, перейшли поголовні обшуки. Шукали віршів. Всі вірші, написані українською мовою, що їх не вдалося знищити, були забрані й «обсліджені». Їх могли не знайти, їх можна було не «обслідувати». Знахідка цих віршів була пустою формальністю: свого ставлення до паліїв, до історії й долі України та Росії Зіновій не скривав. Чекісти вирішили не лише приректи цю людину на повільне і голодове умирання, але й кинути тінь

на її благородну душу. Його відправили в дім божевільних. На другому корпусі перед самим моїм звільненням Зіновієві вдалося розказати мені, і він просив мене передати на волю, що в час зловісної судової комедії він домагався від катів у білих халатах і голубих пагонах нового процесу, відкритої відповідальности за свою поетичну публіцистику. Він був готовий захищати й коментувати кожную строфку перед яким не було б літературним, історичним або медичним аеропагом. Даремно! Вони знаменито знають ціну цим віршам. Знаменито знають їх правильність і силу. І саме тому кинули чесного патріота й великого поета в одну камеру з маніяками і параноїками, хоч і ми і вони добре знали, що Зіновій — душевно найздоровіша людина серед нас.

Він мене просив, щоб його голос був почутий вільними українцями. Я вважаю за честь донести його до Вас!

«Пишіть по-російськи! Говоріть по-російськи!»

А ще придумали чекісти додатковий глум над національним почуванням неросійських в'язнів. Один раз у місяць, а на «суворому» режимі — один раз на два місяці — дозволено арештантові написати на волю однісінького листа. І для тих, що пишуть по-російськи це постійна моральна тортюра: жорстока цензура, неспроможність висловити щонебудь, не кажучи вже про інтимні душевні почуття, які не вкладаються на папір, тому що не хочеться їх розкривати нечистим і рівнодушним поглядам цензорів. Неможливо вгадати, що може видатися підозрілим або забороненим. Будь-яка фраза може бути витолкована як розголошення режимних секретів; кожна цитата — як домовлена кличка; кожний прогріх проти стилю або граматики — як шифр.

Листа відправлено. А потім тиждень, два, а то й більше ніхто не знає навіть, чи вийшов він з тюремних стін. І ще декілька тижнів чекаєш, чи не вкинуть у дверцята

твого листа, запльованого, обсміяного, обмацаного чужими руками, а разом з ним — недогадливих, переляканих, повних сліз листів, телеграмів з дому: «де ти?», «що з тобою»? Тебе, а ще більше — твою матір, твою жінку, твоїх дітей вміло, невідступно, невмолимо мучать ці інквізитори.

Але тим, що пишуть не по-російськи, в багато разів гірше: їхні листи висилається спочатку не на адреси, а в їхні далекі столиці (Київ, Тбілісі, Таллін). Потім же далекою дорогою вертається лист і офіційний переклад. Потім, якщо тюремники вирішать щось там вимазати, лист знову повторяє ту саму дорогу (Владимір-Київ-Владимір), бо завдання — «ідентифікувати в національному тексті повідомлення, які не підлягають відправленню». І тільки пізніше, досхочу натішившись, зморивши і висилача й адресата тривожною непевністю, вони відправляють спотворений, запізнений лист на українську, вірменську або лотиську адресу... Від двох місяців до пів року волочаться такі вичавлювані до безкров'я вістки з «казьон-

ного» дому до «казьонного» дому. «Пишіть по-російськи!» — і якщо виснажений націоналіст відступає від багатолітнього принципу і напише листа по-російськи, то такий лист може дійти навіть швидше, аніж лист калужанина або москвича.

На побаченнях — те ж саме. «Говоріть по-російськи! Якась неросійська фраза і побачення з старенькою матір'ю обривається неминуче і невмолимо.

— Говоріть по-російськи! Пишіть по-російськи!»!

Мені прийшлося давати зізнання перед обличчям досвідченіших європейських і заокеанських правників. Я був потрясений, коли після розповідження про все це, вони здвигнувши плечима, констатували, що цензура передбачена нормальним правом і що всі наші муки і сльози задля «поштового» збиткування навіть не можуть бути поставлені в докір нашим тюремникам.

Звідкіля зрозуміти цим, безумовно чесним, правникам, які привикли до судової явності й нетаємності каральної процедури, які при-

викли до неймовірної трудности впросити в прокурора наказ на арештування або обшук при найменшому сумніві про його законність, які привикли до оточення в'їдливої і всюдиприявної преси — звідкіля ж їм зрозуміти всю глибину і біль катування, на яке перетворюють большевицькі тюремники всякий «режимно-допускальний» акт!

Ми не раз натрапляли в листах на забуті цензором рапортики курсантів-тюремників. Їх школа знаходиться тут же, при тюрмі. Майбутні оперуповноважені і начальники режимів відбувають практику в цензорській «роботі». Серед них молоді люди всіх національностей. Я вже не кажу про те, що всяка мало-малесенько письменна російська людина спроможна зрозуміти зміст української бесіди. При наявності таких і при такій кількості добросовісних цензорів не потрібно було б пересилати листа в Єривань, Ригу або Ташкент. Але якраз у тому і міститься мудрість імперського виховання — заставити віруючого богохульствувати, єврея — хреститися, колишнього есесівця співати

«Бухенвальдський сполох», національного патріота — писати листи мовою гнобителя.

Конфронтація сил також у спорті

А ось другий штрих, далекий від політики, а може бути — і не зовсім далекий.

У 1972 р., коли я виходив з тюрми, таборовий спорт немов би вимер. На покинутих баскетбольних площадках ліниво перекидувалися м'ячем 3-4 спортивні ентузіясти. Ніхто не заливає ковзани взимі, хоч ні м'яч ні ковзани не заборонені, а молоді в таборах начебто прибуло.

Напочатку, ще в 60-их роках я застав доволі бурхливе спортивне життя. Організувалися національні команди, відбувалися змагання, збиралися самодіяльні нагороди і премії (в основному присмаки з посилок). Кожна команда мала своїх болільників і весь табір чекав недільних ігрищ. А видовища були захоплюючі. Нестачу харчів доповняв молодий ентузіазм, фізичне ослаблення — техніка. В деяких командах попадалися гравці, що раніше були прикрасою обласних і респуб-

ліканських збірних. На площі в'язні часто забували про своє становище, екстаза гри, шум на «трибунах» повертали їх у недавню ще, повну енергії молодість. За судейськими столиками сиділи судді, іноді республіканських, а іноді навіть міжнародніх категорій.

У баскетболі основними суперниками були дві команди — литовська і російська. Литовці поклалися на свою наполегливість і своїх стрибунів, в російській команді грали два досвідчені майстри спорту.

А в футболі серед багаточисленних команд придбала загальну увагу боротьба двох головних команд — команда «Дружба», складена з гравців різної національності, яка мала в своєму складі визначних солістів», і українська, де грав тільки один майстер. А все ж, після 2-3 років приблизно рівної боротьби українці стали видушувати все більше переможних точок, інакше не варто би писати про це саме тут.

В команді «Дружба» багато залежало від настрою. На її лівому крилі грав Анатолій Накашідзе,

елегантний і амбітний грузин, колишній професійний танцюрист. Центр нападу — Володимир Бенькович, колишній моряк танкера «Туапсе», виконував клясичні сольові пробої, демонстрував потужну силову гру, а його середущий напасник, колишній спортивний тренер, безрукий естонець Уйбо, з 30-35 метрів «гатив» без помилки по воротах прямими гарматними ударами. Воротар цієї команди, учитель німецької мови, умудрювався виловлювати, здавалось би, безнадійні м'ячі.

Українська команда грала рівно і захищалася спокійно. Нехитрий чіткий пас, гарно зіграна лінія атаки, без солістів і, здавалось би, без блиску. Але якось то траплялося, що всередині гри хтось там у «Дружбі» оглянувся на когось, хтось зденервувався, хтось покар-тав іншого, і команда починала розсипатися на очах. В останню хвилину чомусь-то починали губити м'яч колишній моряк і колишній танцюрист, починав пускати попри ворота могутній естонець і надаремне метушився по полі ко-

лишній кримінальник за кличкою «Кінь», не дуже технічний, але спроможний 90 хвилин ганятися з чортівською швидкістю по всьому полі... А українці продовжували так само вирівняно і незворушно наступати на ворота і елегантний, ціпкий Віля справа, і квадратових Віля справа, і квадратів, міцний до незламності Ярема зліва слали м'яч за м'ячем у ворота корифеїв. Без блиску, але чітко і впевнено.

В українців був один майстер, єдиний грач, що майже не робив помилок, єдиний, що не грав на «публіку». Я не пригадую його прізвища, весь табір називав його просто Мирон. Важко втриматися спортсменів від поривів прощального честолюбства. Всі знали, що він може бігати не гірше від «Коня», стріляти майже так само сильно, як Уйбо, вити «віденські мережива» не гірше, ніж Накашідзе. І все таки він весь час гри знаходився позаду, на скромному пості центрального оборонця, навіть не збираючи лаврів щасливих і зухвалих бомбардирів. Він диригував своєю

командою спокійно і стримано. Ні найменшого докору грачеві, що провинився, стриманий похвальний кивок щасливцеві, а сам — постійно в роботі, яка помітна тільки досвідченим очам. Недаремно ні один з грачів його команди не говорив «я», а тільки «ми», не дарма, коли чекісти заборонили литовцям однострій з національною емблемою (силуетка виючого вовка), а українцям — синьо-жовті барви — з усіх багатобарвних спортивних форм Мирон вибрав найскромнішу: сірозелену.

Він був справжнім джентелменом у спорті і команда його поведилася і після гри по-джентелменськи.

До речі, бік при боці з Мироном, на правому крилі оборони, що також скромно, але вперто і трудолюбно тримав оборону українських воріт, мій старий товариш, сьогодні один з найненависніших чекістам, автор книги «Мої свідчення» Анатолій Марченко.¹⁴

«Хай же знають українці за кордоном про ще одного мученика...»

Повний клубок советського обрахунку розмотав Володимир Буковський.¹⁵ Два роки тюрми, 5 років табору і 5 років заслання — ось вирок за те, що посмів заглянути за куліси їх «зловісних» «юридичних» і «медичних» спектаклів.

До довгого списку цих «караних божевіллям», крім Зіновія Красівського, можна зарахувати також Йосипа Михайловича Терелю. Молода людина народилася в дні, коли в його рідному Закарпатті вже відгули останні вистріли з останніх бункрів. Як і інших хлопчиків, його вчили вже в советській школі стати «советською» людиною. Його батько прожив складне і суперечливе життя, терплячи, то вступаючи в комуністичну партію, то виходячи з неї, голодуючи то в німецьких, то советських концтаборах, весь час духово роздвоюючися між комуністичною ідеологією й українським патріотизмом. Таке марно не проходить. Він почав пиячити й обертати в пекло

життя своєї жінки і трьох маленьких дітей. Але в його найстаршому синові, Йосипові прокинулося невгамовне бажання продовжити ту героїчну, в його очах і романтичну боротьбу, яку большевики тільки-що втопили в крові. Він старався в міру своїх хлоп'ячих сил організувати молодечу групу, створити таємну лісову базу, роздобути зброю. Чекісти старалися його переконати, налякати арештами й ревізіями, але важко було настрашити юнака, що виріс у родині, якої все старше покоління було розстріляне: одні — німцями, другі — росіянами, треті — мадярами. Накінець його арештували і післали в табір «за розкрадання зброї». І почався для Йосипа шлях утеч і погоней, намовлянь і побоїв.

Я познайомився з Йосипом на 19-му таборовому відділі Мордовії. Чорнявий, худощавий, бистрий, як ртуть, він ходив по зоні, спираючися на кийок і буквально випромінював ненависть до тюремників, ненависть до ворогів і до тих, кого він зараховував до ворогів, деколи помилково... Мені прийшлося бува-

ти з ним у важких і небезпечних ситуаціях, і хоч він не всюди проявляв належну холоднокровність, його сміливість і рішучість були завжди поза сумнівом. Ми попали у Владимирську тюрму разом, але щойно після двох років ми опинилися в одній камері надовго. Я знав його незрівноважений характер, його зовсім непримиренний антисемітизм. Всі знаменито пам'ятали наші з ним розлючені суперечки, що доходили до взаємних образ у питаннях політики й історії наших народів і, справді, ніхто (і ми оба в тому часі) нічого доброго не очікували від нашого життя разом. Я лагодився до нелегкого життя, повного злоби, зневаг і навіть сутичок, які в Йосипа вже з іншими бували... І нараз усе показалося навпаки: три місяці єврей-сіоніст, єврей — соціал-демократ Валерій Ронкін¹⁶ і український націоналіст із Сваляви Йосип Тереля прожили по-братерськи у тісній триособовій камері. Йосип виявився доброю і не дурною молодого людиною, любив і непогано знав безліч цікавих справ, починаючи з старих закар-

патських переказів і казок, які він розказував з вражаючою майстерністю, артизмом і гумором, до ботаніки й економії, в чому він хотів стати спеціалістом. Він потрясав глибоким знанням української, а особливо, закарпатської історії, він знав і цитував безліч українських прозаїків і поетів, які з вини московських асиміляторів залишилися поза полем зору навіть професійних українських філологів. Йосип писав вірші. Писав багато і швидко. Навіть мені, недостатньо знайомому з українською мовою, були начітні прогріхи і помилки в техніці віршування, а все ж, пристрасна жага, переконливість і мужність, що звучали в його віршах, заставляли по-неволі підлягати його переконливості і не помічати його помилок. У нього були достатньо тверезі, іноді парадоксальні, але завжди цікаві погляди й оцінки минулих і дійсних історичних потрясень. Він уміло знаходив мотиви, корені і пружини, що з'ясовували зикзаки поступування керівників, героїв і зрадників історії України і Росії. Навіть не погоджуючися з ним у багатьох

питаннях, можна було зрозуміти логіку його «нездорової» об'єктивності і «здорової» необ'єктивності...

Одночасно зі загальним обшуком, коли розшукували по всіх камерах і тайниках вірші Красівського, всюди забирали і вірші Терелі. Одночасно з Зіновієм він був приречений до дому божевільних. Чекістам в однаковій мірі надоло боротися, як із спокійною мудрістю Зіновія, так і з невтомною жагою Йосипа...

Хай же знають українці за кордоном про ще одного замученого сина їхньої багатострадалної батьківщини.

«Покарані божевіллям»

Крім «караних божевіллям» були в наших таборах і тюрмах люди «покарані божевіллям»...

В книгах Марченка і щоденниках Кузнецова згадується таких нещасників, доведених до безумства нелюдським режимом, як естонець Нурмсаар чи російський кримінальник за кличкою «Аденавер». Мені ще доведеться написати про Миколу Тарасова, що став зловісною

смердючою примарою Владимірської тюрми. Мені ще припала сумна доля написати про ще одного, українського в'язня.

Його звали Микола Танащук. Я не знаю його передтаборового минулого. Після першого присуду він утік з табору, старався прорватися за кордон, був зловлений і знову кинутий за колючий дріт. Він знову старався втекти. Не просто втікати, а збігти «проривом», тобто втекти зухвало, просто на очах охорони, під вогнем, з негайною погонєю... Товариш підвів його, не вдалося «розтягнути» погоні, не вдалося розосередити вогню. Втікач був буквально засипаний автоматними чергами, дістав декілька поранень, а одна куля пошматувала руку й назавжди зробила його калікою. Одначе, енкаведисти по-давнішому заставляли його працювати і незмінно висилали його в сувору тюрму «за невиконання норми». Зрозуміло, що справжня причина була інакша. Це була спокійна, зрівноважена людина, за добротою якої ніяк не годен вгадати долі сміливих утеч і вистрілів «впритул»...

Ми знаходилися тоді у великій камері на голодному «суворому» режимі, серед здичавілих людей, втомлених недоїданням і холодом, які постійно зіштовхувалися в сварах, а іноді і драчках, як і всякі люди, яким нікуди більше дівати злобу і розпач. Микола знав куди їх дівати... і придавлював. Він був найбільш спокійним, дружелюбним і чутливим серед нас. Він ніколи не підносив голосу, до камерних сварок ставився болісно і з дрібною огиди, постійно старався знайти будь-який примирливий, як йому здавалося, християнський довід. Він спокійно читав книги, присідав до мене, і хоч був людиною малоосвіченою, постійно дивував винятково точною, часто несподіваною аналізою прочитаного. А по ночах, уже над ранком він ревно молився Богові, тихо і наполегливо молив дати мир і спокій пом'ятим душам, просив дарувати мир і щастя його єдиній старшій сестрі, останній рідній душі, що осталася йому після бурей і смертей другої світової і тисячу другої української трагедії.

Якось одного разу, він, потрясений, сказав нам: — «Хлопці, болить моє серце, недобрий я сон бачив. Щось приключилося з моєю сестрою. Мені здається, що я втратив її».

На наш переляк, через кілька днів прийшла жалобна телеграма. Микола замкнувся і притих. І з тих пір ми стали помічати з боєм і жалем, що від нашого доброго, розумного й сердешного товариша з кожним місяцем щось убуває і затрачується, появляються нові, все більше зловісні признаки...

Він сходив з розуму. Ця людина, яка стільки перенесла і витерпіла, яка здавалася вже невразливою, на очах щезала як особистість. Я не буду описувати цілком дивовижного, моторошного і вадливого маразму, в який він западав усе більше і більше, як він ступнево ставався тягарем для оточення. У кожному домі для божевільних ці ненормальності і ці маячіння стали побутом, кожний психіатр, без сумніву проявив би хоч би мінімальне милосердя, на яке дозволяє йому советська влада. Але вона не дозволила... Він залишився в тюрмі на голодному

пайкові, в тісній, перекурений камері, викликаючи з одного боку співчуття і бридливу жалість в оточення, з другого боку — злорадість і садистичне мучення паліїв у мундурах і халатах. Я не знаю, де тепер ця людина: за таборовими колючими дротами чи за непрозорим склом божевільні, чи Бог покликав його до себе, але вже тоді Україна втратила ще одного сина, ще одного «покараного божевіллям».

«Поговорив, тепер послухай!»

А бували і забавні випадки. До тюрми привезли організаторів російського соціал-християнського руху. Кожний з них був особистість, і історія долі кожного, їх зліт і падіння заслуговують окремих розділів і навіть окремої книги. Відома річ, що це була організація імперської масти з орієнтацією на найчорнішу сторону ідеології Достоевської масти, з орієнтацією на найбільш плутану сторону філософії Бердяєва. Це також спірна тема, розбирати яку — тут не місце. Просто справа є в тому, що арештанти цієї групи — майже кожний

з них мав вищу гуманістичну освіту — повірили в унікальність своєї групи та ще перед приїздом за решітку твердо рахували, що їхнім інтелігентським зобов'язанням і правом є всіх учити, просвіщати і втаємничувати в їхню стотисячпершу «справжню» віру і правду.

Ще не привиклий бачити себе збоку, чоловік у подраному бушлаті, в тяжких незграбних черевиках, небритий і наголо обстрижений увійшов у камеру ходю пророка, носія істини і жреця моралі. І справді, настобурчені обірванці в подраних бушлатах, незграбних черевиках, неголені і наголо обстрижені і до того ж й вихуділі, обтяжені блідо-зеленковою шкірою, видавалися йому паствою заблудженою і темною, яку він, як справжній інтелігент і вождь, може і повинен просвітити. На додаток до зовнішнього враження рідкі і небагатомовні запити прозвучали українською мовою, яка і досі гнітче багатьома російськими інтелігентами, якщо й приймається за мову, то за мову селянську, танцювальну. Всякі безрідні тарапуньки дав-

но привчили приймати україніزمи за спотворення «великої, могутньої, свобідної»...

І справді, що тон сходячого в низи величества, батьківського опікунства, буркотливого менторства відразу ж став головним в монолозі новичка. Забувши, що він не на катедрі і не в колі однодумців, він просторо і подрібно розказав, чому інші народи обов'язані шанобливо почекаати, поки російська людина, переставши грішити, перенявшись величчю свого завдання, піднесе, нарешті, покинену іншими народами християнську хоругов і стане прикладом, вожаком, притягальною силою і світочем для всього світу. Він доказував богоносність і вибранництво російського (не слов'янського, не християнського, не православного навіть, а саме великоросійського) народу, і тільки допоміжну (очевидно, достатньо почесну), тільки підсібну ролю інших націй у цьому обов'язковому виходженні до всесвітнього щастя і загального братерства. Всі повинні уважати за честь крокувати в цьому почоті, в якому, звичайно не

місце для жидів, а українці повинні пам'ятати, що вони надто часто кидали довірену їм шлюю і хваталися за шаблю...

Довго і гарно він говорив. І тоді один з обірванців в подраному бушлаті, тяжких черевиках і обстрижений наголо тихо усміхнувся і неголосно вимовив:

— «А усе це пусте!»

Пророк немов би зашпортався з розбігу. Не тільки категоричність, з якою відмічено його краснорічність, але й «селянська» вимова впертюха струснула лектором як осколкова граната... Гнівна філіппінка на адресу «споконвічних запродавців» і «зрадників» стала здорово відлунювати московськими передовицями і урочистими формульовками трибуналів...

— «Стоп, годі! — спинили його, знову «варварською» говіркою — поговорив, тепер послухай!»

І прийшлося культуртрегерові вислухати відповідь у найчистішій російській мові, яка виблискувала цитатами і контрцитатами з російських же мислителів і літера-

Михайло Горинь

турних титанів, пересипану дзвінкими латинськими максимами, елегантними галицизмами, знаменитим знанням Біблії, російської історії взагалі, і російського чорносотенового руху зокрема, історії, яка опонентові була знана не гірше, як дисертантові...

Я не назвав прізвища цього невдачника, тому що його доля, його особиста мужність, його багаторічний вирок і лицарська поведінка в суді і в тюрмі ні в якій мірі не заслуговують насмішки. Просто йому не повезло — він нарвався на од-

ного з найбільш блискучих і переконаних українських інтелігентів — на Гориня.¹⁷

У таборі свято

В таборі було свято. Почалося воно дивовижною заклопотаністю і суетою серед начальства. Офіцери бігали з кабінета в кабінет, з зони в зону, бліді й заспані, з незграбно затягненими пістолетними кобурами. Кудись то щезали один за одним з «поважними» мінами «вільні» майстри і бухгалтери. На вежах замаячила подвійна варта. А ще через день пронеслася радісна чутка:

«Втекли, втекли та з „кінцями”». Це значить утекли і не залишили слідів. Утекли два українці, два політичні в'язні з 2-го табору, і всіх охопило почуття злорадісного торжества, коли неголені, обмащені глиною мордовських трясовин, покусані полчищами болотяних комарів, повернулися озлоблені чекісти з своїх безуспішних облав. Навіть стукачі-донощики, інформатори і підлабузники ходили торжест-

венні і дружелюбні, як на Великдень. Кінець кінців їхні господарі їм також не друзі, а поганий лакей часто радий з безчестя пана.

Втекли Олійник¹⁸ і Семенюк¹⁹.

Втекли нечувано сміливо, серед білого дня, через загорожі і сектори обстрілів, через ворожу, насичену донощицтвом і наглядатством, нашою кров'ю напоєну Мордовію. Втекли, а за ними хрипіли телефони, захлиналися радіостанції, вилітали ракети; спочатку — полки, потім — дивізії, потім воєнні і прикордонні округи піднімалися на тривогу. І три місяці, не досипляючи, не доїдаючи, брязкаючи замками і гусеницями танків, хватаючи ні в чому невинних людей, матюкаючися і проклинаючи, від моря до моря вздовж усіх кордонів гігантської тюрми-Росії шукали двох в'язнів-утікачів. Чекісти заходили по таборі, принюхуючися, придивляючися, відшукуючи всякий натяк, кожне слово в нашому торжествуванні, по якому можна би вгадати, куди і до кого можуть прийти Олійник і Семенюк за грішми, за хлібом чи за набоями. Капі-

тан Гаращенко, кагебешник з «сім-ки» добре знав мої нахили і погано приховані прагнення. Підійшов до мене:

— «Ну, не бійся, якщо б ти був на II-ому, пішов би з друзяками?»

— «Очевидно» — відповів я, хоч скорше всього, це було самохвальством, тому що «Мрії» я не знав зовсім, а з Романом я познайомився значно пізніше. А в усіх тоді рвалася зсередини буйна радість — значить, можна! Можна втекти! Значить, сміливість і винахідливість можуть прорвати будь-які перегороди, може бути і кордони...

Правда, за три місяці, після довгої мандрівки, серед російської й української жебрати, серед запуцених і покинутих цвинтарів і старинних храмів, після візит у музею і лектораті, де на рідній українській мові лектори брехали українським слухачам, після відвідин у бувших героїв, які перелякано оглядалися на двері, і у новичків, які хоч би зараз були готові йти їм услід, після множества облав і (як я чув) спроби прорвати границю,

вони поповнили помилку таку ж стару, як і сама тюрма. І були зловлені на квартирі у родини.

«Щастя вам, мої улюблені вороги»

Я не складав присяги вірності українській справі, і для мене неможливо оцінити ступня чиєїсь вини, але коли Олійник був розстріляний, а Роман був вимушений (ні, він у ніякій мірі не відрікся від української ідеї) виступити з заявою про неможливість утечі, від нього відвернулося багато товаришів. Потім він багато зробив, щоб виправдатися і загладити хвилеву слабкість, але нам не вдалося дограти останній акт цієї трагедії. Причиною цього було націоналістичне недовір'я в групі різних хоробрих і сміливих людей, які, та ба!, не допускали думки, що «чужий» націоналіст може бути щирим до кінця, до смертельного ризику з другим «чужим» націоналістом. Спочатку ми дружили з Романом, мені подобалася його напориста діловість, його уже не раз доказана хоробрість, його невгнутість після стіль-

ки років безпросвітнього ув'язнення. І все таки ми посварилися. Через недорозуміння і майже рік просиділи в одній камері, не розмовляючи.

Мені довелося зіпсувати відношення в тюрмі з двома поважаними мною людьми. З іншими я або не сварився, або не дружив. Але сварка з Яковом Бергом Хаймовичем²⁰, «залізним євреєм», із Романом Семенюком, по цей день не дає мені спокою. Яків ще має шанси з'явитися на аеродромі в Лоді, положення Романа складне. Він завжди говорив з повагою про Канаду, Австралію, Сполучені Штати, про ті країни, які прийняли стільки українських емігрантів і втікачів, дозволили їм жити і працювати без всякої дискримінації, які ні в чому не посягнули на їх національні цінності, не старалися позбавити їх ні їх мови, ані їх віри. Не легко буде Романові добратися до тих місць. Вперто, з діловитістю землероба, вивчав Роман у тюрмі англійську мову, може вона придасться йому, тому що тяжче буде його життя на українській батьків-

щині, якщо взагалі допустять його до неї. Колись то Марина Цветаєва сказала про Маяковського — «улюблений ворог». Свободи вам і щастя, мої улюблені вороги!

Лицарський вояк забутий земляками

У 1969 році мені довелося попастися в невеличку камеру, де також невідступною голодною нудьгою царював «суворий» режим. Картина була знайома. Хтось сидів і гугняво надіодав товаришеві, домагаючися, щоб йому підказати спосіб, методу і формульовку клопотання, на основі якого, він, попавши десь незаконно з табору в тюрму, вимагає негайного повернення в зону. Він говорив про статті і параграфи, а в очах світилася та сама туга за смердючою і скупюю, але звідсіля не такою вже голодною таборовою їдальнею... Інший творив двосотну з черги просьбу, домагаючися перегляду присуду, а потім довго просив мене перекласти це прохання на французьку мову (немов би, як не дивно, це прохання, створене за до-

помогою словника пишномовних французьких ідіом, набирало сили діяння). Хтось кожний день починав з експерименту, то з'їдаючи весь хліб нараз, то на другий день розділяючи його на три нерівні частини. А потім на дванадцять рівних частин, постійно намагаючися знайти рецепту проти щовечірньої голодної злости.

Лише один, зовсім молодий чоловік, взагалі не підпадав тим дрібним тюремним психозам, під вплив яких підпадали майже всі. Він не підвищував голосу, його реакція була спокійна там, де інші захлиналися безмірною радістю або несамовитою лютістю. Він неквапливо, вдумливо й бистроумно відповідав на запитання, інколи дратуючі. Він уважно і зі смаком читав свої англійські і мої французькі книги (я до цього часу жалію, що на одному з етапів втратив його подарунок, новелі Меріме в оригіналі з його бистроумними замітками на краях). Спокійно, трішки насмішливо, він реагував на камерні скандали і називав їх «третьою кухонно-світовою комунальною війною».

(Старі арештанти замічають, що в озлоблених і неджентлменських камерних сварках, учора ще солідних, басовитих і стриманих мужчин, нараз починають прослизуватися пискливі нотки розтріпаних і нечистих містечкових кухарок, які на всю вулицю викрикують усі таємниці вчорашніх повірниць інтимно довірені, як і підслухані кризь дірку від ключа).

Цей молодий чоловік був не такий. З ним можна було посваритися остаточно і безповоротно, але ніколи ні в одній сварці він не застосував забороненого «неспортового» прийому. І те, що ще давало йому це джентлменське право — його абсолютно ні в чому не було за що скартати — бурхливого політичного минулого чи порохової батальної одиссеї за його спиною не було, а тюремна теперішність була без закиду.

Він був вражаюче чудесний собою. Ані голодна пайка, ані холодні осінні продуви не могли заставити його з'їжитися і зігнути. Спортвець і вояк, він зберіг з походів і

обмеженості Суворовської школи лише те, що заслуговувало збереження. Він зберіг внутрішню рівновагу, фізичний гарт, скупчення і акуратність (цю «ввічливість королів») і чудову англійську мову. Він залишив за стінами казарми грубий казарняний хамський гумор, неоправдане кастове чваньство, фельдфеблівську обмеженість і, головне, великоруську мілітаристичну ідеологію. Роман Семенюк, півжартома, півсерйозно заявляв, що москалі десь спеціально згрібають у воєнну школу таких хлопців, щоб «поліпшити породу», яка явно вироджується...

Треба було бачити, як тримався цей молодий чоловік, як на його поштані ставав гарним в'язничний одяг, як він повертав голову на вигук, і тюремний офіцер, що тількищо вийшов від голяра, в новісенському з-під голки мундирі, нараз спостерігає, який він мішкуватий, неотесаний і по-дурному вихований побіч з цим голодним юнаком. Коли його необголеного і наголо обстриженого проводили по коридорах, надзирательки, бібліотекарки, «при-

глядачки», медсестри, що давно втратили право і спроможність називатися жінками за озвірілу садистичну жорстокість і безсердечність, нараз починали розгублено метушитися і нишпорити по кишенях своїх плащів за давно непотрібними дзеркальцями... З його чарівністю зв'язано чимало апокрифічних історій, за сюжетом «Фіделіо», але він сам посміхався і ніколи нічим не чванився...

І промайнув би Олекса Мурженко²¹ приємним і добрим спогадом, якщо б нараз, наприкінці 1969 р., не звалилася на нас у наших владімірських камерах вістка про те, що під «самольотну» справу разом із Кузнецовим²², Димшицем²³ і Зальмансонами²⁴ підпадає і він...

Ну, звичайно, близькі за характером і темпераментом, за умовим розвитком і знанням, однаково непримирні до підлости і відкриті для добра — Едвард Кузнецов і Олекса Мурженко, також старі в'язничні товариші, не могли не знайти один одного.

І тоді я сам зрозумів, і розумію

зараз, що коли б я, вийшовши з тюрми і не отримавши дозволу емігрувати, збирався йти через советський кордон, то в пошуках товариша, я неоднімно повернув би в Ригу за Кузнецовим і в Лозову за Аліком Мурженком...

Чимало процесів, у тому і «єврейських», проходить в Советському Союзі. Нема чого гріха таїти, попадаються на лаву обвинувачених не лише сильні, але і слабі, жалюгідні люди. Мені гірко і образливо чути і читати, як вони проклинають Ізраїль, своїх учорашніх товаришів, каються і просять пощади. І не менше гірко й образливо, що в моїй країні, разом з іменами Кузнецова і Зальмансонів, іменами, гідними пошани і наслідування, оплакуються і прославляються також такі жалюгідні люди. І в той же час я майже ніде не зустрічав, крім вузького кола тюремних друзів, добрих слів на адресу Аліка Мурженка...

Я сподіваюся, що цією своєю маленькою пам'яткою я хоч частково сповню свій довг супроти людини, яку я мало знав, але ніколи не за-

буду, життя і чини якої я буду шанувати і розказувати про них дітям.

Важко писати про людину, з якою недавно я розпрощався і з якою недавно пробув довгі місяці, очікуючи волі. А писати треба багато, детально, із вдячністю. Тим більше важко, бо про свій шлях він давно сам написав і його книжку читали десятки тисяч людей.

Коли ми були разом з Анатолієм Марченком у 7-ій зоні в Мордовії, нічого не прозраджувало в ньому майбутнього автора такої важливої і «вибухової» книги. Незвичайна скромність, небажання і невміння вип'ячувати особисте «я», відсутність найменших ознак пихи, хвальби і будь-яких, у тому й літературних, претенсій. Він не піддався, не був схильний до будь-яких таборових прогріхів і психоз. Такі прикмети й притягали мене до нього; якась вроджена чистота і чесність, якась негучна, але невломима звичка ухилятися від всякої розмови, де був присутній елемент колотнечі, спілок чи зловорожости. Він ніколи нікого не повчав, навіть

новачків. Більше прислухався, часто мовчав, а якщо заперечував щось, то коротко й розумно. В ті роки Марченка змушували працювати на особливо тяжких роботах, не зважаючи на його пошкоджений слух. Але я не пам'ятаю випадку, щоб він хоч раз виявив слабкість або втому, навіть у вузькому колі друзів. А нарікати було на що і його ніхто не посуджував би.

Пізніше мене перевезли у Владимір і довгих сім років, до самого визволення, ми не бачили один одного. Але не забули друг друга. Кілька місяців після того, як він тільки отримав волю, прислав мені з Москви перший пакунок із французькими книжками. Зрозуміло, тюремники не передали мені пакунка, але я бачив його, засвідчив своїм підписом, що «одержав», і для мене це вистачало... Потім я отримував листівки й листи, згодом мені перестали їх давати, а ще пізніше і давати не було що — я довідався, що Марченко знову арештований.

Новачки, що приходили з волі, розповідали про перші примірники його книжки, спочатку в самвидав-

ському варіанті, а потім — у закордонному, книжковому. Мені було приємно, що в такій книжці він згадав і написав про своїх друзів, в тому й про нас.

Чому згадую в цьому нарисі про людину, доля якої, творча і громадянська, давно відома? А ось чому. В таборі існує дивна, не відразу зрозуміла, але згодом можлива для вияснення звичка в людей, які у всьому іншому не є ні брехунами, ні фантастами. У тих, у кого відібрано все — і минуле, і теперішнє, і майбутнє, хто понижений до останнього ступеня, що його тільки придумала людина людині, часто виникало і укріплювалося бажання «стати» тим, ким їм насправді не вдалося стати. Студент міг сказати, що він був аспірантом, старший лейтенант розповідав про свою майорську службу, кандидат наук, який не мав можливості оборонити докторської дисертації, розповідав про бенкет після її захисту... Це не відбирало від них добрих прикмет, якщо вони мали їх, і не додавало поганих. Але власне тому в товариствах і гуртках тако-

Анатолій Марченко

го типу часто панували напружена настороженість і хворобливе самолюбство. Таке явище не дуже добре, бо в згаданих гуртках відбувалися дійсно цікаві, змістовні розмови й диспути, проте скромного, «іншої масті», Марченка якось забували запрошувати на «світські рави» і кавопиття біля ватранів.. Та і його самого не дуже цікавили суперечки про різночитання молодого і пізнього Фіхте або про складніші закрути римської поезії з часів занепаду. Пізніше я зрозумів, що як вони, так і він робили помилку. Я переконався, як гідно вміє поводитися Анатолій Тихоно-

вич Марченко в літературних і вечних салонах будь-якого рівня, які розумні, серйозні і своєчасні його питання і репліки, як відразу ж просякають повагою до нього найрафінованіші представники будь-якої літературної або вченої еліти.

Але тоді сталося так, що ті таборові кола, у яких оберталися й проявляли себе багато оригінальних інтелектуалів і неабияких характерів, залишилися поза рамками його книжки. Звичайно, в декого, хто пам'ятав усю таборову панораму того часу, виникало здивування, чому Анатолієві Бурову, людині без великої слави у зоні, присвячений цілий розділ, а такі дійсно цікаві люди, як поет Соколов, математик Рафалович або той же Едик Кузнецов не згадані.

І так виникли між советськими лібералами розмови про літературну неповноцінність, недостовірність і навіть нещирість деяких місць у його книжці. З повною відповідальністю політв'язня з десятилітнім стажем заявляю, що я готовий захищати кожну сторінку книжки Марченка «Мої свідчення», як

правдиву й імовірну. Коли ж мова про тих, хто був між нами, але з якихось причин не завважив або не вважав за важкі злигодні його оточення, — то хвала його витривалості, а Бог хай буде йому суддею... Багато людей не розуміє, як можна бути голодним і грати у футбол; виснажуватися до неприємності на праці, а увечорі займатися науковою роботою; віддирати примерзлий за ніч до підлоги бушлат і одночасно творити вірші, співати пісень і дискутувати про Спінозу. Можна! Людська воля й інтелект дозволяють втікати від божевілля і мазохізму. Люди із слабкою волею втрачають людське обличчя там, де інші здушують у собі звіра на протязі багатьох років. Декому цієї сили вистачає до кінця в'язничного терміну, а деякі не від нинішнього, не від гострого голоду, що почався тільки вчора, а від постійного, щоденного, виснажливого голоду, початок якого затратився у пам'ятті, кінець якого ще далеко поза проглядним майбутнім, — перерізають собі вени, розпорюють животи, у містерії

накидаються на друзів і наглядачів, витавровують собі обличчя протисовєтськими гаслами. Не голод, а відчай голоду, безправство, пониження, яким нема кінця, — оце постійна і жахлива правда советських таборів, і ось чому книжка Марченка правдива від початку до кінця.

Тепер я почав писати книжку, до якої розділ про українців увійде як обов'язкова частина. Будуть у ній і матеріяли цього нарису. Якщо вона стане настільки ж правдивою і переконливою, знайде стільки ж читачів, як книжка Марченка, я вважатиму своє завдання за виконане.

Коли я вийшов із в'язниці ми з Марченком жили в Тарусі. Він хотів примістити мене в своєму помешканні, але чекісти заборонили. Все ж ми щоденно зустрічалися, тим більше, що разом училися на курсах водіїв автомашин.

Коли я одержав дозвіл на виїзд в Ізраїль і мені було потрібно грошей, то мої численні знайомі, щедрі на широкомовні обіцянки, рап-

том стали метушливими, людьми, які кудись поспішали... А Марченко, довідавшись скільки мені треба грошей, виїхав до Москви. Вернувшись, відрахував мені потрібну суму. Я просив його подякувати щедрим людям, які допомогли нам використати таку щасливу нагоду. Це була, мабуть, єдина і остання нагода залишити Росію без стрілянини на кордоні, без в'язниці й майже певної смерти. Він тихо усміхнувся і обіцяв переказати подяку нашим рятівникам. І лише згодом, коли він був уже далеко від наших вдячних обіймів, я довідався, що насправді не було жодних таємних, шляхетних «гарун-аль-рашідів». (Гарун-аль-Рашид, добродій з арабського фолкльору, — прим. перекладача). Він віддав мені свої особисті заощадження і ухилився від подяки.

Між людозвірами

... Чекісти зробили помилку. Випадкові зустрічі в'язнів у коридорах тюрми суворо заборонені. Але цього разу щось зламалося в добре налагодженому механізмі. Гримнули

двері у вестибюлі II-го б'юку і ми з Валерієм Ронкіним опинилися віч-на-віч з людиною у смугастому одязі рецидивіста. Хвилеве замішання. Нестерпно болоче розпізнавання один одного і раптовий стрибок друга до друга: «Варерію!» — «Валентине!» Короткі півобійми і ось уже розлючені й насуплені наглядачі, матюкаючись пошепки (не дай, Господи, довідається начальство, що вони дозволили таку зустріч), розтягають двох давніх знайомих.

Коли за нами й за зустрічним в'язнем затріснулись двері, за кожним свої, Валерій запитав мене, чи я пізнав його. Я відповів, що ніколи з ним не зустрічався, але чув про нього, чув багато, позаочно шанував його, співчував йому, але навіть я, що бачив багато дечого за 10 років тюрми, з трудністю уявив собі, що людину можна допровадити до такого стану.

Це був Валентин Мороз. Кожному українцеві напевно знайоме це прізвище. Мабуть, кожний українець за кордоном бачив його порт-

рети. Тепер не вірте тим портретам! Московські жандарми потурбувалися про те, щоб ця людина з тонким інтелігентним обличчям й розумними очима вже ніколи не була подібна до свого портрета. Худина! Хвороблива і страшна, сполучена із смугастою уніформною, рязучо і моторошно нагадує фотографії недобитих жертв Освенціму. Арештанська роба (одіж) теліпалася на тілі цього високого чоловіка, як на тонкому дротяному каркасі. Рідка, кущувата щетина на землястій висохлій шкірі, а сама шкіра, зеленаво-пергаменова, страшна, як у мумії, обтягала високе чоло і загострені вилиці... Очі... Ні, я не змію висловити того, що я побачив у тих очах за кілька коротких хвилин цієї зустрічі...

Пізніше ми довідалися, що Валентина вкинули до сусідньої з нашою камери. Особливу наполегливість проявив Осип Тереля, для якого Мороз був божком. Ми цілий місяць, не рахуючись із небезпекою, намалися пов'язатися з Валентином, намагалися перестукуватися, кликати, але нещасний був

Валентин Мороз

так зацькований донощиками і камерними провокаторами, що доки випадково не впевнився, що у сусідній камері дійсно ми, а не про-

вокатори, які вільно розмовляють українською мовою, — не відповідав на стукання і не брав наших записок із сховків. Він так привик (якщо до цього взагалі можна привикнути) до щоденних чекістських провокацій, до шантажу, разючої і безнастанної винахідливості тюремних інквізиторів, що лише за місяць, побачивши нас особисто крізь випадково незачинену «кормушку», почав перекликатися з нами та обмінюватися журналами і записками. Але тільки тоді, коли його співкамерника викликали на допит, до лікаря або на прогулянку. Тоді Валентина провадили одного мимо нашої камери і він, випередивши конвоїра, встигав напівшепотом сказати приготовлену фразу, якої ми чекали, сховавшись за дверима.

Важко було повірити, що це той самий вольовий, темпераментний і мудрий Мороз, якого ми знали з розповідей та з його книжок, цитати з яких дійшли до нас. З його камери часто доносилися зойки і галас бійки, туди часто вривалися з

тупотінням наглядачі «буцкоманди» (оперативної групи втихомирнення) — когось кудись волікли і хтось надсадно жалівся. Потім все затихло, щоб за кілька годин початися наново.

За кілька місяців я мав вийти з тюрми, тому постійно запитував Валентина, що передати на волю. Він болісно морщився і повторяв, повторяв з настирливою упертістю: «Передайте лиш одне: мене тримають із божевільними, мені створюють постійне пекло! Намагаються зробити з мене божевільного, такого як ті, кого вкидають. Я не маю чим дихати!» І так кілька разів тими ж самими словами...

І я повторюю: один із найчесніших і найталановитіших українських публіцистів доведений до стану повного знесилення, близького до божевілля. Його нинішнє буття — моторозна суміш голодного карцеру і кімнати дому божевільних. Він зазнає нападів напівзвірів, які цілковито втратили людський вигляд, втратили будь-які національні та соціальні риси. Ані на один день

не припиняються фізичні і моральні
тортури Валентина Мороза.

Пам'ятайте про це!

ПРИМІТКИ

¹) Учитель фізкультури, нар. 1945 року, засуджений на 6 років концтабору під закидом приналежності до Українського національного фронту.

²) Такого факту не було. Шкода, що Семенюк даремно переживав хвилювання, не знаючи, що це була большевицька брехня.

³) «Нахтігаль» — німецька назва військового відділу «Дружин Українських Націоналістів» (ДУН), організована 1941 р. при німецькій армії і введовзі розігнана гітлерівцями. Більшість перейшла до УПА, інші попалися у німецькі концтабори.

⁴) ВСХОН — Всеросійський Соціал-Християнський Союз Освобоження Народу — російська таємна політична організація правого напрямку.

⁵) Михайло Сорока, народжений 1911 р. член Крайового Проводу

ОУН. Заарештований більшовиками і засуджений 1940 р. на 8 років. Вдруге ув'язнений 1949 р., і засуджений 1952 р. на кару смерті, замінену на 25 років концтаборів.

⁶⁾ Катерина Зарицька народжена 1913 р. Член ОУН. Засуджена поляками, як 21-річна студентка 1936 р. Варшавським судом на 8 років тюрми, заміненіх у 1937 р. на 5 років. Заарештована більшовиками, як зв'язкова Проводу ОУН у жовтні 1947 році під час бою з НКВД-істами. Засуджена на 25 років тюрми. Після 21 років тюремного ув'язнення переміщена до мордовських концтаборів.

⁷⁾ Ніна Строката, нар. 31 січня 1925 р. в Одесі, мікробіолог одеського Медінституту, арештована 8 грудня 1971 р. за «антисовєтську пропаганду і агітацію» (ст. 62 КК УССР) і засуджена в травні 1972 р. на 4 р. в'язниці.

⁸⁾ В оригіналі помилково: Станіславу. Караванського засуджено 1944 р. на 25 років концтаборів, у грудні 1960 р. його звільнено за амністією після відсидження понад 16 років ув'язнення, скоротивши

термін покарання наполовину (до 12,5 року). У листопаді 1965 р. прокурор Руденко анулював амністію і Караванського без суду послано досиджувати 25-річний вирок. Він опрацював сконфіскований «Словник рим української мови».

⁹⁾ Юрій Шухевич був перший раз засуджений 22. 8. 1948 р. як 15-річний хлопець до кари 10 років, за те, що його батько був генералом УПА. 22. 4. 1956 р. його звільнено як малолітнього, але восени 1956 р. вдруге ув'язнено, щоб відсидів решту подарованої кари. День перед звільненням його засуджено вдруге у в'язниці 21. 8. 1958 р. на дальших 10 років. В серпні 1968 р. вийшов з концтабору з заборонаю жити на Україні. Він поселився на Кавказі і був на волі 3½ року. В березні 1972 року його арештовано втретє і засуджено на 10 років концтабору суворого режиму і 5 років заслання.

¹⁰⁾ Михайло Дяк, нар. 1935, старший лейтенант міліції в Івано-Франківському, арештований в березні 1967 р. під закидом участі в керівництві підпільної організації

«Український Національний Фронт» і поширювання літератури УПА. Засуджений на 8 років концтабору суворого режиму і 5 років заслання.

¹¹ Зіновій Красівський — кол. в'язень сталінських таборів, засуджений у Львові 1967 р. на 5 р. тюрми і 7 р. таборів суворого режиму під закидом створення «Українського національного фронту». Зимою 1972 р. перевезено його до психіатричної лікарні за писання тюремних віршів.

¹² Танцюрист грузинського ансамблю танцю і співу під час виступу в Шотландії у 1955 р. зник з Единбургу. Після повороту до СРСР (в жовтні 1968 р.) засуджений на 10 років таборів.

¹³ Бенькович, нар. 1938 р. За спробу втечі до Ірану засуджений 29. 10. 1960 р. на 6 р. таборів суворого режиму, 29. 10. 1966 р. звільнений. За написання книжки виданої в самвидаві засуджений в липні 1968 на 1 (?) рік, а в серпні 1968 до дальших 2 р. таборів. 29. 7. 1971 звільнений.

¹⁴ Марченко Анатолій, нар. 1938 р. За спробу втечі до Ірану 29. 10. 1960

засуджений на 6 років концтаборів. Після звільнення 1966 року вдруге ув'язнений в червні 1968 р. і засуджений в серпні 1969 р. на 2 роки концтаборів за написання спогадів «Мої свідчення». Звільнений 29. 7. 1971.

¹⁵ Буковський Володимир, російський поет, нар. 1942 р. В 1963-64 рр. посланий у божевільню. 26. 1. 1967 за «наклепи на сов. лад» засуджений до 3 р. таборів суворого режиму. 29. 3. 1971 втретє засланий у божевільню. Після того сидів як нормальний у Лефортовській тюрмі. В січні 1972 засуджений до 2 років тюрми, 5 р. божевільні і 5 р. заслання.

¹⁶ Валерій Ронкін, інженер, член керівництва «Союзу Комунарів», засудж. 12. 6. 1965 р. на 7 р. таборів сув. реж. і 3 р. заслання.

¹⁷ М. Горинь, український психолог, нар. 1930 р., заарештований у серпні 1965 р., засуджений у Львові в квітні 1966 р. на 6 років концтаборів суворого режиму за антирадянську пропаганду.

¹⁸ Олійник Володимир — член ОУН, кол. есбіст, заарештований 1948 р. і засуджений. Вдруге був суджений 1969 р. на 15 років концтаборів суворого режиму.

¹⁹ Роман Семенюк, засудж. на 25 років за приналежність до ОУН. У 1965 р. додано йому ще 3 роки.

²⁰ Яків Берг, слюсар, безпартійний. Ув'язнений 1968 р. за проти-советську пропаганду, засуджений на 7 років.

²¹ Олексій Мурженко, нар. 1942 р., українець, учень Суворовської воєнної школи, за антисоветську пропаганду й участь в антисоветських організаціях ув'язнений в липні 1962 р. на 6 років таборів; у червні 1968 р. звільнений, 15. 6. 1970 р. знову ув'язнений і засуджений на 14 років таборів з особливим режимом.

²² Едвард Кузнецов, нар. 1941 р., студент, ув'язнений за журнал «Фенікс 1961». 6. 10. 1961 р. зас. на 7 років концтабору суворого режиму; 6. 10. 1968 звільнений. Ув'язнений як англо-російський перекладач, засуджений за державну зраду до кари смерті 31. 12. 1970. Помилува-

ний до 15 років таборів особливого режиму.

²³ Марк Димшіц, нар. 1927 р., інженер, за державну зраду засуджений 15. 6. 1970 р. на кару смерти. В грудні 1970 р. помилуваний на 15 років таборів суворого режиму.

²⁴ Зальмансон Вулф, жид, нар. 1938 р. в Ризі, інженер, лейтенант резерви, 15. 6. 1970 ув'язнений за держ. зраду, спробу втечі літаком, на 10 років концтаборів.

Зальмансон Сільва, жидівка, інженер, дружина Е. Кузнецова, засуджена 15. 6. 1970 в тому ж процесі на 10 років концтаборів суворого режиму.

ПОКАЖЧИК НАЗВ
Зіркою позначені сторінки
зі світлинами

- Австралія 72
Агеев, майор КГБ 24, 25, 26
Адам 33
«Аденавер» 59
«Алік» (Мурженко, Олександр) 78
«Андрій» (син Красівського) 42
- Бандерівці** 32
Бенькович, Володимир, моряк «Ту-апсе» 52, 96
Берг, Яків Хаймович 72, 98
Бердаєв, Микола 63
Буковський, Володимир 55, 97
Буров, Анатолій 83
- Валентин** (Мороз) 87, 88, 89*, 90
Валерій (Ронкін) 87
Вашінгтон 21
Винниченко, Володимир 39
Віля 10
Владимірська тюрма 6, 10, 30, 31, 37,
47, 57, 60, 80
ВСХОН 24, 93
- «Галичина», дивізія 23
Гаращенко, капітан КГБ 27, 70

Гарун-аль-Рашид 86
Герцль, Теодор 21
Гітлер, Адольф 32, 33
Горинь, Михайло 67*, 68, 97
Гуцульщина 10

Димшиц, Марк 77, 98
Достоевський, Федір 63
«Дружба», спорт. команда 51, 52
ДУН 93
Дяк, Михайло 41, 95

Едінбург 96
Ереван 49
Естонія 5

Єва 33

Закарпаття 55
Зальмансон, Вулф 77, 78, 99
Зальмансон, Сільва 77, 78, 99
Зарицька, Катерина 29*, 30, 94
Зенко (Красівський) 43
Зіновій (Красівський) 44, 45, 59

Івано-Франківськ 95
«Ізвестія» 17
Ізраїль 6, 78, 85
Іран 96

Йосип (Тереля) 56, 57, 58, 59
Йоффе, лейтенант КГБ 25, 26

Кавказ 95
Канада 17, 72
Кант, Іммануїл 23
Караванський, Святослав 35, 36*, 37,
38, 94, 95
Караганда 23
Карпати 23
Київ 32, 47
«Кінь» 53
Ковель 23
Коліївщина 33
Корнель, помічник лейтенанта КГБ
25
Кошут, Лайош 21
Красівський, Зіновій 42, 55, 59, 96
Круть, капітан КГБ 27
Кузнецов, Едвард 59, 77, 78, 83, 98, 99

Ленінград 5
Лесів, Ярослав 14
Лефортовська тюрма 97
Лодзь, летовище в Ізраїлі 72
Лозова 78
Львів 32, 96, 97
Львівщина 10

Марчєнко, Анатолій 54, 59, 79, 80,
82*, 83, 85, 86, 96

Маяковський 72
Мельниківці 31
Меріме 74
Микола (Танащук) 61, 62
Мирон 53, 54
Михайло (Дяк) 41
Мицкевіч, Адам 14
Мордовія 11, 23, 56, 69, 79, 94
Мороз, Валентин 87, 88, 89*, 90, 92
Москва 6, 39, 80, 86
«Мрія» 70
Мурженко, Олександр 77, 78, 98

Накашідзе, Анатолій 51, 53
«Нахтігаль» 23, 93
Новаківський, Олекса 16
Нурмасаар 59

Одеса 94
Олійник, Антін (Володимир) 15, 69,
71, 97
Освенцім 88
«Остап» (син Красівського) 42
ОУН 22, 94, 98

Петлюра, Симон 39
«Правда» 17
Пушкін, Олександр 14, 15

Радигін, Анатолій 3, 5, 6
Рафалович, математ. 83

Рига 49, 78, 99
Роман (Семенюк) 17, 70, 71, 72, 97
Ронкін, Валерій 57, 87, 97
Росія 44, 58, 69, 86
Руденко, Р. А., ген. прокурор 95
Русин, капітан КГБ 27

Свалява 57
Святослав (Караванський) 37
Севастопіль 5
Семенюк, Роман 14, 15, 69, 72, 76,
77, 93, 98
Советський Союз 78
Соколов, поет 83
Сорока, Михайло 18, 19, 20*, 39, 93
«Союз Комунарів» 97
Спіноза, Барух 84
Сполучені Штати 72
СССР 25, 95
Строката, Ніна 35, 94
Суворовська воєнна школа 76, 98

Таллін 47
Танащук, Микола 60
Тарас Григорович (Шевченко) 17
Тарасов, Микола 59
Тарус, місто 85
Ташкент 49
Тбілісі 47
Тереля, Йосип 55, 56, 57, 59, 88

Трансільванія 32
«Туапсе», корабель 52

Уйбо, естон. тренер 52, 53
Україна 10, 11, 12, 18, 19, 32, 33, 34,
41, 44, 58, 63, 95
«Український Національний Фронт»
96
Українка, Леся 14
УНФ 92, 95
УПА 22, 93, 95, 96

«Фенікс» 98
«Фіделіо» 77
Фіхте, Йоганн, Готліб 23, 82
Франко, Іван 14

Цветаєва, Марина 93

Шевченко, Тарас 14, 16, 17
Шептицький, Андрій, митроп. 33
Шотляндія 96
Шухевич, Роман, ген. 39, 40
Шухевич, Юрій 39, 40*, 95

Яків (Берг) 72
Ярема 53

ЗМІСТ

	стор.
Про автора	5
Інтродукція	9
Українська пісня за дротами	12
Шевченко між в'язнями	14
Газета квістлінгів на тюремно- му столі	17
Постать М. Сороки — відповідь скептикам	18
Карні злочинці і люди в твер- дій формі	21
Наставники над в'язнями росій- ськими, єврейськими та укра- їнськими	24
Салют політичних в'язнів не- зламній українці	28
Суперечки між в'язнями за українські справи	31
Людина духового гарту	34
«Є ще лицарі»...	39
Листа вже більше не буде...	41
	107

Загибаючий поет поміж шака- лами	42
Голос поета, переданий до вас, вільні українці!	44
«Пишіть по-російськи! Говоріть по-російськи!»!	46
Конфронтація сил також і в спорті	49
«Хай же знають українці за кордоном про ще одного му- ченика...»	54
«Покарані божевіллям»	59
«Поговорив, тепер послухай!»!	63
У таборі свято	67
«Щастя вам, мої улюблені во- роги»	71
Лицарський вояк забутий зем- ляками	73
Між лодозвірами	86
Примітки	92
Показчик назв	101
Виправлення помилок	109

ВИПРАВЛЕННЯ ПОМИЛОК

Стор.	рядок	замість	має бути:
24	знизу 5	ВСХСОН	ВСХОН
53	згори 9	—	скреслити
66	згори 17	філіпінка	філіппіка
72	згори 7	відношення	відносини
87	згори 7	«Ваверію!»	«Валерію!»
96	зн. від 11	скреслити всю примітку 13	¹³ Бенькович, моряк, засуджений за втечу до Тайвану з советського корабля «Туапсе»

